

वाद्य संगीत

१. स्वर परिचय

स्वर हा संगीताचा आत्मा आहे. ठरावीक कंपनसंख्येच्या स्थिर आणि मधुर नादाला स्वर असे म्हणतात.

स्वरांचे २ प्रकार पडतात. १) शुद्ध स्वर २) विकृत स्वर

विकृत स्वराचे दोन प्रकार पडतात. १) कोमल स्वर २) तीव्र स्वर

स्वरालंकार - स्वरांच्या नियमबद्ध, रचनेला अलंकार असे म्हणतात. अलंकारांचा उपयोग स्वरांच्या अभ्यासासाठी तसेच राग रंजकतेसाठी केला जातो.

घटक १ स्वर

१.१ - शुद्ध स्वर - सात - सा रे ग म प ध नि ।

१.२ - विकृत स्वर

अ) कोमल स्वर - चार - रे ग ध नि ।

ब) तीव्र स्वर - एक - म

१.३ - स्वरालंकार

१.३.१) सा रे ग म प ध नि सां ।

सां नि ध प म ग रे सा ।

१.३.२) सारेग रेगम गमप मपध पधनि धनिसां ।

सांनिध निधप धपम पमग मगरे गरेसा ।

१.३.३) सारेगम रेगमप गमपध मपधनि पधनिसां ।

सांनिधप निधपम धपमग पमगरे मगरेसा ।

१.३.४) साग रेम गप मध पनि धसां ।

सांध निप धम पग मरे गसा ।

१.३.५) सागरेसा रेमगरे गपमग मधपम पनिधप धसांनिध निरेंसांनि, सांगरेंसां।

सांगरेंसां निरेंसांनि धसांनिध पनिधप मधपम गपमग रेमगरे सागरेसा ।

स्वाध्याय

प्र.१ खालील अलंकार पूर्ण करा.

१. सारेसा, रेगरे

२. साम, रेप

३. सारेगरे, रेगमग

२. रागांची शास्त्रीय माहिती (ओळख)

रंजयति इति रागः अशी संस्कृत ग्रंथामध्ये रागाची व्याख्या दिली आहे. असे असले तरी शास्त्रीय संगीतामध्ये रागाच्या शास्त्रालाही तितकेच महत्त्व असते. सादरीकरण करताना रागाच्या नियमांचे आणि शास्त्राचे तंतोतत पालन करणे आवश्यक असते. या घटकामध्ये आपण अभ्यासक्रमातील रागांचे शास्त्र जाणून घेणार आहोत.

२.१ राग-बिहाग

थाट - बिलावल

विकृत स्वर - दोन मध्यमांचा प्रयोग (आरोहामध्ये शुद्ध आणि अवरोहात तीव्र)

वर्ज्य स्वर - आरोहामध्ये रिषभ व धैवत वर्ज्य

जाती - ओडव-संपूर्ण

वादी - गंधार

संवादी - निषाद

गानसमय - रात्रीचा दुसरा प्रहर

आरोह - नि सा ग म प नि सां |

अवरोह - सां नि ध प म गमग रे नि सा |

पकड - नि सा ग म प, प म ग म ग, रे नि सा |

२.२ राग - भैरव

थाट - भैरव

विकृत स्वर - रिषभ व धैवत कोमल व आंदोलित

वर्ज्य स्वर - नाही

जाती - संपूर्ण-संपूर्ण

वादी - धैवत

संवादी - रिषभ

गानसमय - प्रातःकाल

आरोह - सा रे ग म प ध नि सां |

अवरोह - सां नि ध प म ग रे सा |

पकड - ग म ध ध प, ग म रे सा |

२.३ राग - केदार

थाट - कल्याण

विकृत स्वर - दोन मध्यम व दोन निषादांचा प्रयोग.

वर्ज्य स्वर - आरोहामध्ये रिषभ व गंधार

जाती - ओडव षाडव

वादी - शुद्ध मध्यम

संवादी - षड्ज

गानसमय - रात्रीचा पहिला प्रहर

आरोह - सा म, म प, म प ध प, नि ध सां |

अवरोह - सां नि ध प, म प ध प म, सा रे सा |

पकड - सा म, म प ध प म, सा रे सा |

२.४ राग - बागेश्री

थाट - काफी

विकृत स्वर - गंधार व निषाद कोमल

वर्ज्य स्वर - आरोहामध्ये रिषभ व पंचम वर्ज्य

जाती - ओडव-संपूर्ण

वादी - मध्यम

संवादी - षड्ज

गानसमय - रात्रीचा दुसरा प्रहर

आरोह - नि सा ग म ध नि सां |

अवरोह - सां नि ध, म प ध म ग रे सा |

पकड - ध नि सा म ग, म प ध म ग रे सा |

२.५ राग - भैरवी

थाट - भैरवी

विकृत स्वर - रिषभ, गंधार, धैवत, निषाद कोमल
वर्ज्य स्वर - नाही.

जाती - संपूर्ण-संपूर्ण

वादी - पंचम (काही विद्वानांच्या मते मध्यम)

संवादी - षड्ज

गानसमय - प्रातःकाल आणि मैफिलीच्या शेवटी

आरोह - सा रे ग म प ध नि सां |

अवरोह - सां नि ध प म ग रे सा |

पकड - नि सा ग म प, ग म रे सा |

२.७ राग - खमाज

थाट - खमाज

विकृत स्वर - दोन निषादांचा प्रयोग (आरोहामध्ये शुद्ध
व अवरोहात कोमल)

वर्ज्य स्वर - आरोहामध्ये रिषभ वर्ज्य

जाती - षाडव-संपूर्ण

वादी - गंधार

संवादी - निषाद

गानसमय - रात्रीचा दुसरा प्रहर

आरोह - सा ग म प ध नि सां |

अवरोह - सां नि ध प, म ग रे सा |

पकड - ग म प ध नि ध प, ध म ग |

२.६ राग - मालकंस

थाट - भैरवी

विकृत स्वर - गंधार, धैवत व निषाद स्वर कोमल
वर्ज्य स्वर - रिषभ व पंचम वर्ज्य

जाती - ओडव-ओडव

वादी - मध्यम

संवादी - षड्ज

गानसमय - मध्यरात्री

आरोह - नि सा ग म ध नि सां |

अवरोह - सां नि ध म ग सा |

पकड - ध नि सा म, ग म ग सा |

२.८ राग - पटदीप

थाट - काफी

विकृतस्वर - गंधार कोमल

वर्ज्यस्वर - आरोहामध्ये रिषभ व धैवत वर्ज्य

जाती - ओडव-संपूर्ण

वादी - पंचम

संवादी - षड्ज

गानसमय - दिवसाचा तिसरा प्रहर

आरोह - नि सा ग म प नी सां

अवरोह - सां नी ध प, म ग रे सा

पकड - ग म प नी सां ध प

स्वाध्याय

प्र. १ खालील तक्ता पूर्ण करा.

राग	थाट	विकृत स्वर	वर्ज्य स्वर	जाती	वादी	संवादी	गानसमय
बिहाग							
भैरव							
केदार							
भैरवी							
बागेश्री							
मालकंस							
खमाज							
पटदीप							

४. सादरीकरण - रजाखानी गत

जी गत विलंबित लयीत वाजवली जाते, तिला मसीतखानी गत असे म्हणतात. जी गत मध्यलयीत वाजवली जाते, तिला रजाखानी गत असे म्हणतात. काही रागांतल्या रजाखानी गर्तीचा अभ्यास आपण करूया.

४.१ राग – मालकंस

ताल – त्रिताल

सां	-	ध	नि	ध	म	ग	म	सा	मम	ग	म	ऽ	ध	ऽ	नि
दा	ऽ	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	ऽ	दा	ऽ	र
×				२				०				३			
ध	सांसां	निनि	धध	म-	मग	-ग	सा	नि	सासा	ग	म	ध	ग	-	म
दा	दिर	दिर	दिर	दाऽ	रदा	ऽर	दा	दा	दिर	दा	रा	दा	दा	ऽ	रा
×				२				०				३			

अंतरा

ध	नि	ध	सां	नि	गं	सां	-	म	मग	म	ध	नि	नि	सां	-
दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	ऽ	दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	ऽ
×				२				०				३			
नि	सांसां	निनि	धध	म-	मग	-ग	सा	नि	सांसां	गं	सां	नि	ध	म	ध
दा	दिर	दिर	दिर	दाऽ	रदा	ऽर	दा	दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	रा
×				३				०				३			

आलाप

स्थायी

(१)	सा	-	सा	-	ध	नि	ध	-	नि	सा	-	सा	ग	-	सा	-
	०				३	३	३		×				२			
(२)	सा	-	ग	म	ग	म	ध	-	म	-	ग	म	ग	सा	नि	सा
	०				३				×				२		३	
(३)	सा	ग	म	ध	ध	ग	म	नि	ध	ध	ग	म	ग	नि	ग	सा
	०				३				×				२	३		

अंतरा

(१)	ग	म	ध	-	म	ध	नि	-	ध	नि	ध	म	ध	नि	सां	-
	०				३				×				२			
(२)	नि	सां	-	ध	नि	सां	गं	-	मं	गं	सां	नि	ध	म	निध	सां
	०				३				×				२			

स्थायी

तोडे (ताना)

(१)	निसा x	गम	धम	गम	धम २	गम	गसा	निसा
(२)	निसा x	गम	ध नि	धम	धम २	गम	गसा	निसा
(३)	सांनि x	सांनि	धनि	धम	गम २	धम	गम	गसा

अंतरा

(१)	सांनि x	सांसां	निध	निनि	धम २	धध	मग	गसा
(२)	धनि x	सांगं	सांगं	सांसां	धनि २	धम	गम	गसा

४.२ राग खमाज

ताल – त्रिताल

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
×				२				०				३			
स्थायी															
ग	-	सा	गग	म	प	ग	म	नि	ध	ग	म	प	ग	-	म
दा	ऽ	दा	दिट	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	रा	ऽ	रा
ग	मम	प	ध	नि	सां	नि	ध	प	ध	ग	म	प	ग	-	म
दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	दा	ऽ	रा

अंतरा

ग	मम	प	ध	नि	नि	सां	-	नि	सांसां	रें	सां	नि	ध	प	-
दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	ऽ	दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	ऽ
ग	मम	प	ध	प	सां	नि	ध	प	ध	ग	म	प	ग	-	म
दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	दा	ऽ	रा

आलाप – स्थायी

(१)	सा	-	ग	ग	ग	म	प	प	प	ग	-	-	म	ग	रे	सा
(२)	सा	ग	म	प	ग	म	प	ध	ग	म	ग	ऽ	ग	रे	सा	-
(३)	गम	पध	नि	ध	प	म	ग	-	म	प	ग	म	ग	रे	सा	सा
(४)	गम	पध	नि	सां	नि	ध	प	-	प	ध	म	प	ध	प	म	ग

अंतरा

(१)	गम	पध	नि	सां	नि	ध	सां	-	सां	नि	ध	प	म	ग	रे	सा
(२)	सां	गं	रें	सां	नि	सां	नि	ध	नि	ध	प	ध	ग	म	ग	-

तोडे (ताना) – स्थायी

(१)	निसा	गम	पध	मप	गम	गरे	सानि	सा-
	०				३			
(२)	साग	मप	गम	पध	निध	पम	गरे	सा-
	०				३			

(३) गम पध निसां निध पध मप धप मग

अंतरा

(१) सांनि धप मग रेसा निसा गम पध निसां

(२) गम पध निसां रेसां निध पम गरे सा-

(३) सांगं मंगं रेसां निसां निध पम गम ग-

स्वाध्याय

प्र. १ वेगवेगळ्या कलाकारांनी गायलेले व वाजवलेले तुमच्या अभ्यासक्रमातील राग लक्षपूर्वक ऐका व त्याचा अभ्यास करा.

प्र. २ तबल्याचा ताल ओळखून तबल्याबरोबर बंदिश वाजवण्याचा सराव करा.

५.१ – राग भूपाली

ताल – त्रिताल

स्थायी

ग	गग	प	प	ध	प	ग	रे	ग	गरे	सा	ध	सा	रेरे	ग	प
दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा
०				३				×				२			
ध	प	ग	प	ध	सांसां	ध	प	ग	गरे	ग	प	धप	गरे	ध	सा
दा	रा	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दिर	दिर	दा	रा
०				३				×				२			

अंतरा

ग	गग	प	प	ध	ध	सांसां	सां	सां	रें	गं	रें	गं	गंरें	सां	सां
दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दिर	दा	दा	रा	दा	रा	दा	दिर	दा	रा
०				३				×				२			
सां	रें	गं	रें	गं	रें	सां	सां	गंगं	रेंरें	सां	सां	ध	सां	ध	प
दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दिर	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	रा
०				३				×				२			
ध	सांसां	ध	प	ग	प	ध	प	ग	गरे	साध	सा	सा	रेरे	ग	प
दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	दिर	दिर	दा	दा	दिर	दा	रा
०				३				×				२			

रजाखानी गत

राग भूपाली

ताल त्रिताल

स्थायी

ग	ऽ	ग	रे	ग	प	ध	प	ग	धध	पप	ग	ग-	रे	सा	गग
दा	ऽ	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	दिर	दिर	दिर	दाऽ	रदा	ऽर	दा
×				२				०				३			
ध	धध	सा	रे	ग	रे	ग	प	ध	सांसां	धध	पप	ग-	गरे	-रे	सा
दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	दिर	दिर	दिर	दाऽ	रदा	ऽर	दा
×				२				०				३			

अंतरा

ग	गग	प	ध	सां	ध	सां	-	प	धध	सांसां	रेंरें	गं-	गंरें	-रें	सां
दा	दिर	दा	दा	दा	रा	दा	ऽ	दा	दिर	दिर	दिर	दाऽ	रदा	ऽर	दा
×				२				०				३			
प	धध	सां	रें	गं	रें	सां	ध	प	ग	धध	पप	ग-	गरे	-रे	सा
दा	दिर	दा	दा	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दिर	दिर	दाऽ	रदा	ऽर	दा
×				२				०				३			

५.२ राग – यमन – मसीतखानी

स्थायी

सा	निधु	नि	रे	ग	ग	ग	निरे	प	मंग	प	मं	ग	रे	सा	गरे
दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	दिर	दा	दिऽ	दा	रा	दा	रा	दा	दिर
०				३				×				२			
रे	निनि	मं	ग	ध	निनि	ध	प	प	मंग	मं	रे	नि	रे	ग	ग
दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा
०				३				×				२			
मं	धध	नि	नि	ध	पप	मं	ग	प	मंमं	ग	रे	नि	रे	सा	सा
०				३				×				२			

अंतरा

ग	मंमं	ध	ध	नि	धध	नि	नि	सां	सां	सां	सांसां	नि	रें	सां	सां
दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	रा
०				३				×				२			
रें	गंगं	रें	सां	ध	निनि	ध	प	ग	मंग	प	मं	ग	रे	सा	गग
दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	रा	दा	दिर
०				३				×				२			
पग	पप	ग	रे	धप	धप	नि	प	मं	गरे	ग	रे	नि	रे	सा	सा
दिर	दिर	दा	रा	दिर	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा	दा	दिर	दा	रा
०				३				×				२			

रजाखानी गत

राग – यमन

ताल – त्रिताल

स्थायी

नि॒	रे॒	रे	ग	-	मं	ग	मं	प	-	प	मं	ग	रे	सा	सा
दा	दि॒र	दा	रा	५	दा	रा	दा	दा	५	दा	रा	दा	रा	दा	रा
०				३				×				२			
ध॒	नि॒नि	रे	ग	रे	सा	नि॒	रे	ग	मं॑	प	मं	ग	रे	सा	-
दा	दि॒र	दा	रा	दा	रा	दा	रा	दा	दि॒र	दा	रा	दा	रा	दा	५
०				३				×				२			

अंतरा

ग	मं॑	ध	नि	सां	नि	सां	-	नि	रे॒	गं	रे	नि	रे	सां	-
दा	दि॒र	दा	रा	दा	रा	दा	५	दा	दि॒र	दा	रा	दा	रा	दा	५
०				३				×				२			
नि	रे॒	गं	रे	सां	नि॒नि	ध	प	मं	ध॒ध	प	मं	ग	रे	सा	सा
दा	दि॒र	दा	रा	दा	दि॒र	दा	रा	दा	दि॒र	दा	रा	दा	रा	दा	रा
०				३				×				२			

स्वाध्याय

प्र. १ तबल्यावर विलंबित ठेका समजून घ्या व समेची मात्रा ओळखण्याचा सराव करा.

६. सादरीकरण - धून

६.१ राग - खमाज

ताल - त्रिताल

स्थायी

सा	-	-	-	पध	प	धसां	नि	-	-	-	ग	म	पध	निसां	नि
×				२				ध	पम	ग	नि	३			
प	-	प	-	नि	ध	प	म	०				सा	ग	-	म
×				२				०				३			

अंतरा

सां	-	सां	-	नि	सां	रें	सां	-	-	-	ग	म	ध	-	नि
×				२				नि	ध	-	नि	३			
गं	रें	सां	रें	सां	नि	ध	नि	०				सां	गं	-	मं
×				२				०				३			
ध	-	म	ग	म	ग	रे	सा					म	ग	रे	सा
×				२								३			

६.२ राग - काफी

ताल - त्रिताल

स्थायी

प	-	म	ग	रे	सारे	नि	सा	सा	सा	रे	-	ग	-	म	म
×				२				०				३			
रे	ग	म	प	म	ग	रे	सा	प	ध	नि	सां	नि	ध	प	-
×				२				०				३			

अंतरा

नि	सां	रें	ग	रें	सां	नि	सां	म	-	प	ध	सां	नि	सां	-
×				२				०				३			
नि	ध	प	म	ग	रे	सा	-	गं	रें	सां	नि	ध	प	म	ग
×				२				०				३			

६.३ राग भैरवी

धून - त्रिताल

स्थायी

सां	-	-	रें	सां	निध	नि	ध	प	-	-	रें	सां	ध	-	नि
×				२	०			०				३			
रें	सां	सां	नि	सा	ग	-	म	धनि	सारें	सां	ध	प	गम	प	मग
×				२				०				३			

अंतरा

सां	-	-	ध	नि	सांरें	गं	रें	सां	-	-	ग	म	ध	-	नि
×				२	०			०				३			
प	-	-	ग	म	ध	-	नि	सांरें	सांनि	सां	रें	सां	निध	नि	ध
×				२				०				३			

स्वाध्याय

प्र. १ वेगवेगळ्या वाद्यांवरच्या वेगवेगळ्या रागांतील धून लक्षपूर्वक ऐका आणि त्याची वैशिष्ट्ये समजून घ्या.